

EL SISTEMA FAMILIAR ALS PIRINEUS ORIENTALS: EL CAS DE LA VALL DE RIBES*

Resum

Aquest article té com a objectiu estudiar el sistema matrimonial i la societat de la Vall de Ribes en l'època moderna.

La nostra vall, present en els documents des del segle IX, i esmentada en la institució dels cònsols i del consell a partir del segle XIII, tindrà una evolució particular. Rebrà la confirmació dels seus privilegis més àmplia l'any 1458 que, juntament amb la Concòrdia amb la Batllia General de Catalunya de 1702, configurarà la seva futura posició en la monarquia i li assegurarà l'autogovern i l'autogestió de la seva vida econòmica i política interior.

La construcció de les seves estructures polítiques i socials en quatre nivells —vall, quarts, comunitats i cases— demostra la seva identitat pirinenca i informa de la relació intrínseca entre comunitats i cases i del joc d'equilibri que aquestes porten entre les possessions comunals i privades per subsistir.

En l'època moderna aquesta societat mostrarà els signes d'una profunda diferenciació social i l'emergència o bé el reforçament de les «cases fortes»: símptomes entre d'altres del dinamisme d'aquesta societat muntanyenca abans considerada com a immòbil.

El nostre estudi —les fonts analitzades del qual son els capítols matrimonials de la vall— revela el sistema matrimonial, dotal i el sistema d'aliances en qüestions de la transmissió de la terra, tot recercant tant la «força de l'espai» com «la força de l'ofici» a l'hora de la reproducció social.

Paraules clau: comunitats pirinenques, cases, reproducció social, sistema familiar, hereus i pubilles, cabalers i cabaleres.

Tünde Mikes i Jani
Universitat de
Girona

* El present article forma part del projecte de recerca en curs de l'autora «Família i patrimoni en un país de muntanya: estratègies socials i eines jurídiques per defensar el patrimoni en l'evolució de la institució familiar» i s'inclou en els treballs de la xarxa de recerca *Ressources naturelles - société - Pyrénées*: RESOPYR III de la Comunitat de Treball dels Pirineus (CTP 2006 XI-10002), investigadora principal a Catalunya: Tünde Mikes; i dels projectes «Información, relaciones sociales y análisis histórico: las condiciones de realización de la propiedad de la tierra en España (antes y después de la revolución liberal)» del MEC (HUM2005-04731/Hist), investigadora principal: Rosa Congost Colomer; i del «Derechos históricos: la formación de un sistema de derecho privado en Cataluña; siglos XIII-XX» del MEC (SEJ 2006-15051-C03-02/JUR), investigador principal: José María Pérez Collados.

Abstract

The aim of this article is to study the matrimonial system and the society in the Vall de Ribes in the modern era.

Our valley, present in documents since the 9th century, and mentioned in the institution of the consuls and the council after the 13th century, will have a particular evolution. It will receive the largest confirmation of its privileges in the year 1458 which, together with the harmony with the *Batlhia General de Catalunya* of 1702, will configure its future position in the monarchy and will assume its self-government and self-management of its economical life and inner political life.

The construction of its political and social structures at four levels —valley, quarters, communities and houses— demonstrates its Pyrenean identity and informs us about the intrinsic relationship between communities and houses and about the game of equilibrium that they bring among the communal and private possessions to subsist.

In the modern era this society will show the signs of a deep social differentiation and the emergency or strengthening of the «strong houses»: symptoms among others of the dynamism of this mountain society which was before considered motionless.

Our study —whose analyzed sources are the matrimonial chapters of the valley— reveals the matrimonial system, dowry system and the system of alliances in matters of the transmission of land, searching both the «strength of the space» and the «strength of the profession» when talking about social reproduction.

Keywords: Pyrenean Communities, houses, social reproduction, family system, heirs and heiresses, younger sons and younger daughters.

I. Introducció

El tema del nostre estudi és la Vall de Ribes, actualment inserida a la comarca del Ripollès. Vall tancada, la més oriental dels Pirineus, amb un territori d'aproximadament uns 200 km², en les èpoques medieval i moderna comptava amb 8 parròquies amb una economia agropastoral important basada en l'aprofitament dels comunals situats a les comunitats elevades, mentre que a les parròquies de baix el patrimoni privat tenia més rellevància.

Aquestes diferències apreciables en l'aprofitament dels recursos naturals es reflecteixen igualment en la història de les comunitats: les diverses zones de la vall representarien etapes diverses de la formació de les comunitats d'habitants.

La part axial, amb les tres parròquies més arcaiques —Queralbs, Fustanyà, Pardines—, forma una entitat a part. Ribes, que de fet pertany al mateix moment de formació, tindrà un

desenvolupament diferent gràcies al seu emplaçament central a la vall de la qual esdevindrà la capital, mentre que les «quatre parròquies d'avall» —Bruguera, Campelles, Planoles i Ventolà— són de més recent formació i pateixen més la influència dels dos grans monestirs propers, de Sant Joan de les Abadesses i de Ripoll.

Les comunitats d'habitants de la vall formen part del Comtat de la Cerdanya i estan presents en els documents des del segle IX. Tenim mencions dels seus jurats a partir del segle XII i de la institució dels cònsols i de consell a partir del començament del segle XIII.

La vall tindrà una evolució històrica particular. Diverses de les seves famílies es redimiran de les seves càrregues senyoriales cap a finals del segle XIV mentre que la vall com a unitat territorial i política ho farà al començament del XV com a «carrer de Barcelona». Rebrà la confirmació dels seus privilegis més amplis el 1458 que, juntament amb la Concòrdia amb la Batllia General de Catalunya el 1702 configurarà la seva futura posició en la monarquia i li assegurarà l'autogovern i l'autogestió de la seva vida econòmica i política interiors. Aquestes comunitats, fortes i madures, mantindran la perseverança de les seves accions fins a èpoques contemporànies.

Les estructures polítiques i socials de la vall, construïdes en quatre nivells —vall, quarts, comunitats i cases—, demostren la seva identitat pirinenca i ens informen de la relació intrínseca entre comunitats i cases —i del joc d'equilibri que aquestes portaren a terme per subsistir entre les possessions comunals i privades.

A l'època moderna aquesta societat mostrarà els signes d'una profunda diferenciació social, i l'emergència o bé el reforçament de les «cases fortes»: símptomes entre d'altres del dinamisme d'aquesta societat muntanyenca —abans considerada immòbil.¹

II. Poblament i població

Tenint el nostre tema de recerca enfocat en la història social de les societats de muntanya de les quals la Vall de Ribes és un bon exemple, primerament fixarem la nostra atenció en la població i en el poblament del nostre territori.

La vall formaria part d'aquella malla virtual de pobles pirinencs que Maurice Berthe va dibuixar al començament dels anys 2000.² Territori d'hàbitat agrupat, hi sobreviuen en grans línies les mateixes parròquies que ja estaven formades gràcies als primers grans moviments de rompuda al Pirineu³ en els segles XI i XII, però al segle XIII⁴ ens veiem enmig d'una nova onada d'artigar que ens portarà a una formació de nous nuclis de poblament.⁵ La crisi baixmedieval només esborrarà alguns dels nuclis formats com a agregats dels anteriors centres de poblament.

A l'època moderna aquests pobles primerencs coexisteixen amb l'hàbitat dispers representat per algunes cases grans i una sèrie de masos o cases disgregades de les cases velles.

III. Metodologia i hipòtesi de treball: la societat de la vall a l'època moderna

En el present estadi de la nostra investigació emprenem l'estudi de les cases de la Vall de Ribes a través dels capítols del segle XVII. De les tres zones en les quals havíem repartit el territori —zona axial, Ribes com a capital i la zona de les «quatre parròquies d'avall»— només considerem en aquest treball les parròquies de la part axial: Queralbs, Fustanyà i Pardines. Deixarem de banda tant la part meridional com la de la vila de Ribes. Aquesta, malgrat que pertany territorialment a la part septentrional i és igualment de les primeres formacions de comunitats, a partir dels segles XIII i XIV farà el paper de centre econòmic i sociopolític de la vall, amb un pes demogràfic especial, i representarà característiques diferents de les altres zones.

Les fonts escollides per a la nostra recerca seran els capítols matrimonials, tenint en compte la seva primordialitat en el sistema de devolució present en les societats casaleres. Entre les dues formes jurídiques d'avantatjar un fill en el moment de la reproducció social de les cases, o pel testament o bé per una donació entre vius en forma de capítols matrimonials, utilitzarem aquests últims per la seva irrevocabilitat com a documents bàsics per recollir informació sobre els nuclis d'aquesta societat. La raó d'aquesta selecció es troba en què tard o d'hora totes les cases estaran representades per aquesta documentació —si es reprodueixen, i si no, això serà senyal de la seva extinció.

Considerats com a documents o peces fonamentals en la vida de les cases, els capítols reflecteixen els esglaons en la seva història. A vegades són les «cartes de fundació» d'unitats noves, mentre que d'altres poden representar la seva persistència.

La documentació notarial de la vall es pot considerar especialment rica tractant-se d'una societat de muntanya. Està localitzada en els arxius històrics de Puigcerdà, que posseeix el volum més nombrós d'aquesta documentació escrita pels notaris de la pròpia vall, i es pot completar amb els protocols dels notaris dels territoris veïns de Ripoll i de Sant Joan de les Abadesses.⁶ Alguns volums estan custodiats a l'Arxiu Diocesà de la Seu d'Urgell.⁷

Després d'un feble començament en els segles XIV i XV, representats per 5 notaris amb 6 volums, la documentació dels segles moderns representa un tresor extraordinari per al coneixement de la societat. La del XVI amb 76 volums, la del XVII amb 248 volums, i la del XVIII amb 85 volums,⁸ són obra d'un total de 37 notaris que ens forneixen la base de dades més rellevant.

Encara que la nostra recerca final comptarà amb els documents dels tres segles moderns dividits en set períodes cronològics,⁹ per a aquesta primera aproximació només treballarem amb documents del segle XVII, representat per tres èpoques: 1600-1616, 1640-1660

i 1685-1700. Entre el començament i final del segle, fases representades per èpoques de la mateixa durada, hem considerat important de comptar amb un període intermedi més llarg considerant la complexitat i la vivacitat d'esdeveniments d'aquell temps.

Per a aquesta primera aproximació del segle XVII hem buidat 423 capítols, dels quals només 380¹⁰ representen els talls cronològics definits.¹¹ Tots suposen informacions precioses¹² sobre els protagonistes de la nostra història: sobre les cases i sobre els seus membres per definir característiques demogràfiques i socioeconòmiques de la vall.

Hem treballat amb el text complet de 93 capítols, tots amb les seves núvies, nuvis, pares de nuvis i pares de núvies. Les mares, en aquests moments, només tenien dades de noms, i des d'aquest punt de vista serviran com a identificadors —i en el moment de quedar-se vídues.

Hem establert cinc zones geogràfiques: la part axial més arcaica, la zona central amb Ribes, «la capital» de la vall, la zona meridional de les «quatre parròquies d'avall», la de la vall de Toses¹³ i, finalment, tota una zona anomenada «fora del territori» que, a manera de cercles concèntrics, representarà les relacions de la vall amb l'exterior.

Com es consideraran aquestes dades? Es consideren totes: les de la vall sencera, des de punts de vista demogràfics, geogràfics i professionals; a més a més, les de la zona «fora del territori» des d'aquestes mateixes òptiques —així podem treballar en aquest primer article amb 380 nuvis, núvies, pares, mares i sogres.

Per a temàtiques com «matrimoni», «dots» o «reproducció social» només hem treballat amb les dades de la part axial, però sempre en el conjunt de les seves relacions entre-parroquials, a l'interior de la vall i amb l'exterior.

Aquests contractes de matrimoni funcionen com obres de teatre: tenen una estructura semblant a la d'un drama. Deixen entrar en escena els diferents personatges i protagonistes segons la seva importància.

En el *plantejament*, primer entren a l'escena aquells la vida del quals està en qüestió —però naturalment ells només són «portadors» de futurs protagonismes. En el moment del seu matrimoni accepten el joc de les cases: poques vegades nuvi o núvia són gerents d'aquesta història.

Després es presenten els veritables protagonistes: els que tenen un pes més rellevant en aquesta història de les cases, un estatus superior: caps de casa o els seus representants —pares, mares vídues, tutors, marmessors, etc.

En el *desenvolupament* s'entreveuen els vertaders objectius del contracte: la persistència d'una casa vella (o que existeix des de fa temps) o la creació d'una de nova. Les diverses donacions —«heretament» i «dot», o dos dots o bé moltes vegades un únic dot, marcaran el futur i el destí del nou matrimoni inserit en la columna vertebral de les cases.

El *nus*, el nucli del drama, són els diversos pactes i acceptacions sobre l'heretament o sobre el dot, de la constitució i de l'aportació d'aquest últim al matrimoni; més tard, la «carta dotal» d'aquella part que és la destinatària de l'aport dotal.

El conflicte i les seves possibles solucions expressen tant les tensions a l'interior de les cases quant a la posició de l'hereu entre les dues generacions que han de conviure després del casament, com les tensions entre les dues cases, si el nou matrimoni no pogués comptar amb descendència.

El *desenllaç*, el pas del caos a l'ordre, pot ser divers. En el supòsit de la mort prematura sense descendència, o del jove marit o de la jove muller, la restitució de l'heretament o del dot marca el futur. En el cas de la permanència de la casa a través del naixement de membres d'una nova generació, les estratègies d'heretament de la nova parella al final dels documents donaran les pautes d'aquesta reproducció social.

D'aquesta manera, segons la nostra hipòtesi, rebrem informacions sobre aquesta societat de muntanya pirinenca en qüestions sobre les realitats que incideixen sobre les regles de funcionament i la realització d'aquestes mateixes regles de la reproducció social.

Les dades obtingudes seran de caràcter estadístic i generals per a tots els participants de les històries, les peces de base de les quals, els engranatges, seran sempre les cases —i tindrem notícies de gairebé totes les de la vall. De totes, perquè si hi ha casaments, hi ha reproducció —i si no en tenim, podem saber si s'han extingit o han deixat d'existir... Les que no figuraran en la nostra base de dades les podem considerar inexistents. Informacions de les cases i dels seus mecanismes de funcionament que reflectiran les realitats socioeconòmiques i culturals —en sentit ample de la paraula— d'aquesta societat de muntanya.

IV. Les cases

Aquestes cases pirinenques, com a unitats territorials d'explotació amb valors materials, humans i simbòlics, són mòduls que fixen la població al terreny i asseguren una màxima flexibilitat i adaptació entre el paisatge i els homes. L'estructura complexa i el sistema social i familiar de les societats de muntanya funciona a través d'elles, que connecten les persones —encara no individus!— amb les esferes comunitàries de diversos nivells —vall, quart i comú.

Aquestes cases introdueixen diverses estratègies per tal de mantenir i assegurar la seva continuïtat. L'ús dels comunals —en funció de la possessió de terrenys privats de cada unitat— fa possible de mantenir les cases, i aquest manteniment assegura la continuïtat de la comunitat pagesa. És una recerca del millor equilibri entre els recursos naturals i el nombre d'habitants, que es realitza de diverses maneres en cada període. Però l'últim objectiu d'aquest esforç d'adaptació de la comunitat pagesa en aquesta època és el no créixer i sobretot el no desaparèixer de les seves cases: mantenir els béns dins la família i les famílies

en el país. Malgrat tot, aquest equilibri —tot referint-se a les relacions interior/exterior de les cases i de les comunitats— és a vegades sinònim d'una immobilitat i d'altres cops signe de dinamisme. Treballarem amb aquest concepte des de punts de vista de cohesió geogràfica («força de l'espai») i de la professional («força de la professió»).

V. L'equilibri com a sinònim de quietud

A. «La força de l'espai»

Quant a la cohesió de l'espai, durant tot el segle XVII, tenim una taxa d'endogàmia lleugerament elevada en totes les parròquies (aproximadament 50%). En el primer període, els valors més elevats són els de la part axial, en el segon és la zona central i meridional, amb un 70%, mentre que en el tercer aquest valor torna a la part axial i s'equilibra al voltant de 50%.

Però la veritable cohesió espacial s'observa a nivell de la vall: és aquí on veiem les taxes d'endogàmia més elevades: amb uns percentatges de 88, 80 i 82, la vall és un imant que no deixa partir el seu contingent humà.

La gent de la part axial, objecte de la nostra anàlisi, en gairebé la seva totalitat (més o menys 100%) es casa a l'interior de la vall en els primers dos períodes, i aquest percentatge només baixarà en l'últim dels nostres cicles fins al voltant del 80%: com si les fronteres de la vall comencessin a obrir-se...

Tots aquests percentatges tan elevats ens remarquen la força de la comunitat: la de la parròquia, i sobretot la de la vall: no deixar sortir els seus efectius, ni personals, ni monetaris en forma de dots, ni força de treball...

Però no es pot negar l'existència d'una certa exogàmia d'aquesta societat, visible sobretot en les relacions a nivell de la «zona de la vall» / «vall» / «vall veïna» amb tot el que està representat pel «fora del territori». Aquesta exogàmia ocupa el segon lloc a nivell de la vall, sobretot pel que fa la part axial i la capital de la vall. Aquesta exogàmia significa adquisició de nous marits en un 40% i de noves mullers en un 30%. 70-65% d'ells arriben d'una distància d'uns 30 km, la resta d'uns 50 km. La màxima distància en el cas dels homes són 100 km, i de les dones, 60 km.

B. «La força de l'ofici»

Amb aquesta expressió el que volem subratllar és la cohesió professional d'aquesta societat. Hem analitzat tots els homes que d'alguna manera tenen lligams familiars amb la vall

gràcies als matrimonis reflectits per aquests capítols matrimonials: nuvi, pares dels nuvis, pares de les núvies. Aquestes aproximadament 700 persones treballen en un total de 41 oficis, cosa que ens fa dubtar d'una pressuposada poca diversificació de les societats de muntanya. Hem agrupat aquests oficis, per a una anàlisi més entenedora, en 8 tipus.¹⁴

Què veiem?

Primer de tot, un constant creixement dels registres entre les tres etapes en la majoria dels oficis. En segon lloc, el nombre de persones considerades com a «pagès» disminueix d'un 60% a 50% entre començament i meitat del segle, i aquest tant per cent no variarà gaire al llarg del segle. En canvi, els altres rurals —treballadors, bracers, pastors, cabaners etc.— s'incrementen de 6% a 14% i després a 25%. El tèxtil té més importància a la primera meitat del segle.

El veritable canvi es produeix entre el començament i mitjan segle XVII. Aquests canvis no tan sorprenents en percentatges són més entenedors si parlem d'efectius numèrics: el nombre dels altres artesans es multiplica per 9, els altres rurals, per 3,5, i els del tèxtil, per 1,8. La mateixa comparació entre meitat i finals del segle ja no produeix una diferència tan gran; aquest salt percebut entre els primers dos períodes baixarà i se situarà a nivells lleugerament superiors als dels inicis del segle.

Hem preguntat les nostres dades sobre l'existència d'una certa mobilitat social (professions de pares de nuvis-nuvis) i el que hem trobat és una quasi immobilitat o una difícil mobilitat social. Les categories socials amb més endogàmia socioprofessional eren els pagesos, els representants del ram del tèxtil i els altres rurals.

Les dades més significatives ens han aparegut a les respostes a la pregunta «com escollir parella», considerant més importants les dades obtingudes en el moment de la culminació de les estratègies de les cases. En el moment de fer la relació entre el nuvi i el pare de la núvia, ens adonem que a les primeres dècades del segle l'endogàmia socioprofessional és elevada, sobretot en els cas dels pagesos (70%), dels representants del comerç (60%), i del tèxtil. A mitjan segle aquestes dades es moderen, però els veritables canvis ens seran visibles en la tercera època! És una veritable fase de la cristal·lització social. Es perfilen les fronteres entre les diverses categories socials a través del fenomen de la recerca de la parella —de fet, és la recerca del semblant...

A mesura que hom avança en la cronologia, les taxes d'endogàmia professional seran més altes que les d'endogàmia geogràfica.

Nogensmenys, és la relació socioprofessional entre els dos pares/sogres —el del nuvi i el de la núvia—, dos caps de casa, que demostrarà una endogàmia professional gairebé total: en el primer període, els representants dels artesans tèxtils i dels pagesos escolliren parella del mateix ofici en un 100%. En el segon període, aquest percentatge tan elevat només

s'entreveu en el cas del tèxtil. Al final del segle són els pagesos, els del tèxtil i els altres treballadors rurals, en el cas dels quals l'endogàmia socioprofessional és propera en xifres arrodonides a la totalitat dels matrimonis. Aquests són assumptes de cases i no d'individus. Ens trobem davant d'una societat de muntanya on conviuen diversos móns —el dels pagesos propietaris, el del tèxtil i els altres rurals— i que funcionen de manera gairebé sobreposada. Fet que es pot explicar fàcilment amb la mecànica del sistema familiar: la societat busca reproduir-se en els aspectes i categories socioprofessionals.

Aquesta cohesió és la que suposa i representa la solidaritat més forta, superior a la cohesió geogràfica. La «corona matrimonial» existent al voltant de la vall se subordina a les qüestions professionals.

VI. L'equilibri com a sinònim de dinamisme

L'equilibri que acabem de dibuixar reflectit en les relacions de la «força de l'espai» i de la «força de l'ofici» no es pot considerar característic d'una societat immòbil. No és immobilitat, sinó «dinamisme gremial» d'una societat estamental, forta en la seva identitat i en la seva solidaritat. Els canvis i creixements en aquest segle XVII són quantitius, reflectits moltes vegades per l'augment o la multiplicació dels efectius d'algun ofici, corresponents als creixements demogràfics i a les situacions conjunturals.

És el dinamisme d'aquesta societat allò que em plantejo d'estudiar en les properes investigacions. D'una banda, ampliar les fases cronològiques i els camps d'anàlisi tot fent atenció als mecanismes de la reproducció de la societat: en les seves estratègies socials i les seves eines jurídiques.

Notes

- 1 Sobre la història, economia i construcció política de la vall cf. —entre d'altres— MIKES (2003), MIKES (2005 a) i MIKES (2005b).
- 2 Cf. BERTHE (2001a, 2001b i 2001c)
- 3 Cf. SALRACH (1990)
- 4 Cf. HIGOUNET (1988)
- 5 Cf. BOLÒS (1995)
- 6 Arxiu Comarcal de la Cerdanya (ACCE), Arxiu Històric Comarcal de Ripoll (AHCR) i Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses (AMSJ); cf. BOSOM-GALCERAN (1983).
- 7 Cf. Inventari dels Arxius parroquials; ADU, (1974-1997)
- 8 Aquí comptabilitzem i analitzem únicament la documentació custodiada a Puigcerdà.
- 9 L'estudi en la seva globalitat —segons estimacions de l'autora— comptarà amb les dades d'uns 1.200 capítols.

- 10 *Francesc Camps* (1582-1624): 68 capítols (Liber comunis notularum, Manuals n° 21, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34); *Jaume de Pastors* (1593-1621): 20 capítols (Llibre de notas); *Joan Andreu Calvària* (1574-1606): 8 capítols; *Joan Bernic* (1608-1635): 20 capítols (Manuals n° 1, 3, 4, 5 i Primer liber...capitulum...); *Ponç Santmiquel* (1647-1662): 27 capítols (Liber testamenta...capitula...); *Francesc Bernic* (1635-1640): 4 capítols (...manuale...capitulum...); *Guillem Bonada* (1639-1675): 88 capítols (...manuale primum...capitulum matrimonialium...); *Joan Bernic* (1655-1662): 22 capítols (Primus liber...capitulum...); *Joan Ponter* (1634-1642): 6 capítols (Manuale capitulum...); *Antoni Narberas* (1665-1700): 90 capítols (Manuals...); *Josep Llozer* (1693-1750): 20 capítols (Manuals n° 3, 4, 5); *Pere Santmiquel* (1675-1700): 35 capítols (Manuals n° 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24).
- 11 Els altres s'han introduït valorant el seu interès formal o el dels seus continguts
- 12 Considerem totes aquestes dades provisionals en el sentit que la recollida d'aquestes encara no ha conclòs.
- 13 Que avui en dia forma part administrativa de la nostra vall, però en èpoques medievals i moderna era una baronia.
- 14 Pagesos, altres treballadors rurals, artesans de ferro i de metalls, artesans de tèxtil, altres artesanies minoritàries o conjunturals, comerç, intel·lectuals i al final nobles i oficials.
- 15 En aquest article —per la limitació de l'espai— m'és impossible redactar-la amb les notes que requeriria —ens hem limitat a donar un llistat bibliogràfic indicatiu que trobareu tot seguit.

Bibliografia¹⁵

La família als Pirineus: aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar. Edició a cura de Dolors COMAS D'ARGEMIR i Jean-François SOULET. Andorra: Govern d'Andorra, 1993.

«Famille et société (numéro spécial)», *Annales ESC*, 4-5 (1972), p. 799-1230 (?).

«La família a la Catalunya de l'Antic Règim», *L'Avenç*, 66 (1983), p. 48-72, dossier.

AUGUSTINS, Georges (1989). *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*. Nanterre. 434 p.

BALENT, André (2003). *La Cerdagne du XVIIIe au XIXe siècle: la famille Vigo; casa, frontières, pouvoirs*. Trabucaire – Història.

BARRERA GONZÁLEZ, Andrés (1990). *Casa, herencia y familia en la Cataluña rural*. Madrid: Alianza Universidad.

BARTHELEMY, Tiphaine (1988). «Les modes de transmission du patrimoine. Synthèse des travaux effectués depuis 15 ans par les ethnologues de la France», *Études rurales*, 110-111-112, p. 195-212.

BERTHE, Maurice (2001). «Le village et la maison en Cerdagne du milieu du IXè siècle au début du XIè», *Villages pyrénéens: morphogenèse d'un habitat de montagne*. Méridienne. 297 p. Tolosa: CNRS – Toulouse-Le Mirail, p.179-194.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1995). «Organització del territori i poblament a l'edat mitjana als Pirineus Catalans», *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella: Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques, p. 221-234.

BONNAIN, Rolande (1985). «Droit écrit, coutume pyrénéenne et pratiques successorales dans les Baronnie, 1769-1836», *Les Baronnie des Pyrénées, II: Maison, espace, famille*. París: EHESS, p. 157-177.

BOSOM I ISER, Sebastià; i Salvador GALCERAN I VIGUÉ (1983). *Catàleg de protocols de Puigcerdà*. Inventaris d'Arxius notariais de Catalunya. Barcelona: Fundació Noguera. 363 p.

BOURDIEU, Pierre (1972). «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales ESC*, 4-5, p. 1105-1127.

CAMIADÉ BOYER, Martina (2001). *La casa en la comunitat andorrana del segle XVII al segle XIX. Solidaritats, estratègies d'aliances i de poder*. Andorra la Vella: Editorial Andorra. 318 p.

CHIVA, Isac; i Joseph GOY, (s.l.d.) (1981; 1986). *Les Baronnie des Pyrénées. Anthropologie et histoire, permanences et changements*, I-II. París: EHESS.

CODINA, Jaume (1997). *Contractes de matrimoni al delta del Llobregat (segles XIV a XIX)*. Estudis, 13. Barcelona: Fundació Noguera. 327 p.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1980). «Sistema d'herència i estratificació social: les estratègies hereditàries al Pirineu aragonès», *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 2 (2), p. 25-56.

CONESA, Marc (2002). «Maisons, familles, patrimoines. Le système à maison en Cerdagne, XVII-XVIII siècles», *Domitia*, 2, p. 115-141.

CONGOST, Rosa (1992). *Notes de societat, La Selva, 1768-1862*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans.

CONGOST, Rosa; i Lluís TO (a cura de) (1999). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Biblioteca Abat Oliba, 215. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 7-22. 489 p.

DE BROCA I DE MONTAGUT, Guillem M. (1918, 1985). *Historia del derecho de Catalunya especialmente de civil...* Textos jurídics catalans. Escriptors I/1. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia. 957 p.

DEROUET, Bernard (1995). «Territoire et parenté. Pour une mise en perspective de la communauté rurale et des formes de reproduction familiale», *Annales HSS*, 3, p. 645-686.

——— (1997). «Dot et héritage: les enjeux de la chronologie de la transmission», *L'Histoire grande ouverte; hommages à Emmanuel Le Roy Ladurie*. París: Éd. Fayard, p. 284-292.

——— (1997). «Les pratiques familiales, le droit et la construction des différences (15e - 19e siècles)», *Annales HSS*, 2, p. 369-391.

ESTRADA, Ferran; Xavier ROIGÉ; i Oriol BELTRAN (1993). *Entre l'amor i l'interès. El procés matrimonial a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu Ed.

- FAUS I CONDOMINES, Josep (1907, 2002). «Capítols matrimonials a la comarca de Guissona», *Centenari del naixement de l'il·lustre notari Ramon Faus i Esteve*. 1-215, Guissona, p. 61-178
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (1987). «Le fonctionnement de la famille-souche dans les Baronies des Pyrénées avant 1914», *Annales de Démographie Historique*. París, p. 241-262.
- FINE-SOURIAC, Agnès (1977). «La famille-souche pyrénéenne au XIXe siècle: quelques réflexions de méthodes», *Annales ESC*, 3, p. 478-487.
- GOODY, Jack (1985). *L'évolution de la famille et du mariage en Europe*. París: Armand Colin. 302 p.
- GOY, Joseph (1997). «À propos du “système de la coutume”: problématique en évolution», *L'Histoire grande ouverte; hommages à Emmanuel Le Roy Ladurie*. París: Ed. Fayard, p. 355-363.
- HIGOUNET, Charles (1988). «Les artigues du Midi de la France», *Flaran*, 8, p. 11-33.
- Joan Pere Fontanella / MASPONS I ANGLASELL, Francesc (1916). *Tractat dels pactes nupcials o capítols matrimonials que escrigué Joan Pere Fontanella*, I. Barcelona: Ibérica. 350 p.
- LALINDE ABADÍA, Jesús (1963). «Los pactos matrimoniales catalanes», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33. Madrid, p. 133-266.
- LASLETT, Peter (1972). «La famille et le ménage: approches historiques», *Annales EHS*, 4-5. París, p. 847-872.
- LE PALY, Frédéric (1871). *L'Organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. París. 318 p.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel (1972). «Système de la coutume. Structures familiales et coutumes d'héritage en France, au XVIe siècle», *Annales ESC*, 4-5, p. 825-846.
- MASPONS I ANGLASELL, Francesc (1935). *La llei de la família catalana*. Col·lecció popular Barcino, 119. Barcelona: Barcino. 92 p.
- MIKES, Tünde (2003a). «Comunitats i cases a la Vall de Ribes en els segles XVII-XVIII», *Actes del Vè Congrés d'Història Moderna de Catalunya, 15-19 de desembre 2003*, vol. I, p. 567-578.
- (2003b). «Can Perramon de Bruguera: canvis en un patrimoni i llinatge de muntanya», *IBIX. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2002-03*. Ripoll, p. 155-163.
- (2005a). «Comunitats i “bons usos”: explotació i gestió dels recursos naturals a la Vall de Ribes a l'època moderna», *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne: exploitation, gestion, appropriation*. Actes du Congrès International RESOPYR 1; Travaux réunis par Aymat Catafau. Collection Études. Presses Universitaires de Perpignan, CRHiSM, 2005, p. 87-118.

——— (2005b). «Les comunitats de muntanya de la Vall de Ribes als segles XVI- XVIII i els seus antecedents medievals», *Estudis d'Història agrària*, 18: *Economies de muntanya*. CEHI, p. 131-163.

OURLIAC, Paul (1956). «La famille pyrénéenne au Moyen Âge», *Recueil d'Études Sociales publié à la mémoire de Frédéric Le Play*. París, p. 257-263.

——— (1989) «L'ancien droit des Pyrénées», *Estudis de dret romà i d'història del dret comparat*. Barcelona: PPU Barcelona, p. 151-173.

PEYTAVÍ DEIXONA, Joan (1996). *La família nord-catalana. Matrimonis i patrimonis (segles XV-XVIII)*. Perpinyà: Trabucaire. 185 p.

POUMARÈDE, Jacques (2000). «La famille pyrénéenne: état de la question», *Revue de Comminges*, 166/2. Saint Gaudens, p. 25-35.

SALRACH, Josep Maria (1990). «Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le Nord-Est de la Péninsule Ibérique», *La croissance agricole du Haut Moyen Âge. Chronologie, modalités, géographie*. Flaran 10. Auch, p. 133-151.

SITJAR, Miquel (1994). «Ribes de Freser», *Quaderns de la Revista de Girona*, 54.

——— (2000). *Campelles*. Ajuntament de Campelles.

TO FIGUERES, Lluís (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Biblioteca Abat Oliba, 185. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 407 p.

ZINK, Anne (1993). *L'héritier de la maison: géographie coutumière du Sud-Ouest de la France sous l'Ancien Régime*. París: Éditions EHESS. 542 p.